

PATRIMONI HISTÒRIC

«No deixis res per caminar i mirar fins al ponent »

Cançó d'albada. Salvador Espriu

Un dia , mentre passejàvem pel poble , sense pensar-ho mirarem cap a dalt i sota les teulades descobrirem uns ràfels de teules pintades que ens cridaren l'atenció. Seguïrem caminant però ara examinant deliberadament la part alta de les façanes, on es troben els ràfels, dels que varem vore que n'hi han molts i de moltes maneres.

Pel que sabem, constitueixen una mostra del patrimoni etnològic local, i alhora poc coneguda, qui sap si perquè ocupen un espai entre el terra i el cel i "...no es fàcil que s'acudixque a ningú anar passejant amb el cap violentament torçut en amunt, pensant descobrir dibuixos a les teulades".

I decidirem convertir-los en l'objecte de la nostra investigació, en la que per exigència del programa, només inclourem els ràfels històrics.

El patrimoni cultural de les nostres comarques és ric en molts aspectes. Les darreres dècades, des que la gent ha començat a (re)tornar als seus pobles, i mamprén la reforma dels seus habitatges, la transformació de la façana urbana –i la coberta– de cada població ha encetat un ràpid camí de destrucció del seu patrimoni arquitectònic, constructiu i cultural, la qual cosa cal entendre que ha estat motivada per manca d'informació i de transmissió oral de tot un bagatge cultural centenari. I, ara, aquest patrimoni caldrà recuperar-lo procurant la protecció d'aquells elements materials els quals la seua pervivència sembla que serà de curta durada; ens referim a dos elements que han passat de ser visibles i amb una funció definida de protecció de l'edifici a estar amagats, tapats o directament suprimits: el ràfec pintat (ràfec, ràfel volada, aler...) i que conduïa l'aigua de la coberta al carrer, i els espantabruixes situats als extrems més elevats de la coberta.

1. CONCEPTES GENERALS

1.1 Delimitació geogràfica

Benafigos pertany a la comarca del Penyagolosa, ubicada a l'interior nord de la província de Castelló, que conforma una unitat peculiar, amb característiques a mig camí entre la costa i l'altiplà. Es tracta d'un grup de pobles situats a la serra, a la "zona noroeste fuerte y abrupta que enlaza con el Maestrazgo turolense", (Feduchi, 1979), amb una arquitectura popular de transició entre la de les terres de Llevant i les aragoneses.

Tot i no ser uniformes, aquests pobles han compartit i conservat elements arquitectònics comuns, senyals d'una època de recursos escassos en la que, per sobreviure i millorar les condicions de vida de la gent, s'havia de cavil·lar molt.

Entre aquests elements “més semblants als de l’altiplà central que als de llevant valencià”, trobem els ràfels, que han tingut un paper important al llarg dels anys.

Les cobertes de teula –ja se sap– esdevenien elements constructius importants quan la pluja era habitual –hi havia la necessitat d’enviar l’aigua ràpidament fora de la casa– i les actuals tècniques impermeabilitzants eren poc usuals. Les cobertes inclinades de teula resten un element quasi històric, quan no directament antic i inútil (ara pertoca la coberta plana on posar la rentadora i la zona d’estendre la roba, en substitució de la falsa, el més amunt, l’andana), i les volades ja no són necessàries. Aquelles cobertes s’acaben amb dos elements característics: 1) el remat de la carena –la zona més alta de la coberta– amb una peça ceràmica corbada apuntant al cel; i 2) la banda inferior –la més baixeta– amb la volada de rajola i teula ceràmica, pintades bé amb calç (amb diferents colors), bé amb pintura al forn (tipus socarrat) de les quals es té constància documental i material des del segle XIII. La gamma més extensa que s’hi troba és la les volades pintades amb un triangle. S’ha produït un canvi de costums constructives, amb la manca de contacte entre vells i nous paletes, així com la introducció traumàtica de nous materials els quals originen un trencament entre dues formes de construir, entre dues societats que ara ja s’han diferenciat dramàticament. S’inicia el canvi de fesomia en les cases i les seues façanes d’una manera més pronunciada als pobles que a les ciutats (cosa que aquí ja feia anys que s’havia encetat). Tot i comptant amb els plans de reforma interior, moltes cobertes s’han malmés i altres s’han eliminat i, amb això, tota una manera de protegir els edificis. A diverses poblacions de les comarques de Castelló, encara hi perduren tot un grapat d’elements constructius ubicats a l’exterior de les edificacions més antigues, els quals han perdut en la vida i la consciència col·lectiva el seu fonament o el seu motiu d’existència. Han estat elements que definien un tipus de protecció de l’habitatge i els seus residents, a manera de sortilegi. Aquests elements protegien –dins d’un molt variat conjunt de creences populars i religioses– de tot tipus de possibles circumstàncies: fred, calor, pluja, calamitats de la natura, bruixeries, malalties, encanteris..., que podien malbaratar la vida de cada dia. I s’empraven per a aquesta tasca elements visibles i simbòlics (puntes de ceràmica a la coberta, volades pintades amb triangles rojos o blancs (dents de llop), textos i grafismes en façanes, etc.). La renovació urbana a molts dels nostres pobles i el tipus de vida menys marcat per la natura que s’enceta amb el menyspreu de la vida i la mentalitat rural, fa que molts d’aquests elements siguin eliminats. A més, la diferent manera de construir i el trencament de la transmissió oral de costums i hàbits constructius, juntament amb l’ús de nous materials emprats en la renovació i reparació del parc d’habitatges, fa que molts d’aquests elements simbòlics perdin el seu sentit cultural i protector. En tot cas, si es mantenen, és per ser o semblar un element decoratiu o per estar abandonada la construcció i per res més.

1.2 Definició de ràfel

Amb la paraula ràfel es designa la “porció extrema de la teulada, que surt més enllà de la línia vertical de la façana” (Alcover, 1969).

És, per tant, la part inferior de la teulada que sobreix del mur i fa d’element d’unió entre la façana i la coberta. Altres denominacions per designar-lo són ràfec, ràfol, aler, volada i eixida (Coll) .

1.3 Funcions dels ràfels

Al llarg del temps els ràfels han dut a terme un paper ric i polivalent, complint les següents funcions:

► Instrumental, en la mesura que «allarguen l’avançada de la teulada per impedir l’escolament de la pluja per la façana» (Deloncle, 1965), protegint-la de l’impacte de l’aigua i de la neu sobre la paret. Cal recordar que a Benafigs, la precipitació mitjana anual ronda els 400 l/m² i

el Mestral i la Tramuntana, a la tardor i a l'hivern, bufen de valent, incidint negativament en les temperatures.

► Simbòlica i mítica, ja que la teulada assolia el paper de protegir la casa i els seus habitants de tot mal, refermant l'espai propi i la unitat de la família. Per això, l'acabament d'una teulada, a més de senyal i signe de propietat, és encara un esdeveniment social festiu que es celebra joiosament. Per contra, si s'enfonsa, representa un mal presagi.

► Estètica, perquè adornen el remat d'una paret i embelleixen la façana, seguint uns models preestablerts, propis de l'arquitectura o l'art popular del moment o, de vegades, segons la lliure interpretació de l'obrer que hi treballava, sense atènyer-se massa als criteris estètics imperants.

► De manifestació d'estatus: com que el ràfel sempre està a la vista de tothom, és una mostra pública de la posició econòmica o la pertinença a algun grup rellevant dels propietaris. Sol dir-se que ràfel bo i casa bona van de la mà.

► Històrica i social: Un tipus de ràfel determinat ens informa del temps en el que està fet i, indirectament, del sentit de la vida vigent en eixe moment.

1.4 Característiques dels ràfels

Entre altres circumstàncies vénen condicionades per la climatologia (pluviometria, temperatures, oscil·lació tèrmica, règim de vents), la ubicació del lloc, l'orientació, la proximitat dels materials disponibles i la categoria de l'habitatge.

Dels ràfels de Benafigs podem ressaltar en línies generals les notes següents:

► La fusta i les lloses són els materials inicialment més emprats, segurament perquè eren els més fàcils i econòmics d'aconseguir.

► Ràfels amb elements pintats ja en trobem a cases antigues del poble, Ajuntament, casa Virgilio del S. XVIII, alguna més del carrer Setena de Culla i una altra a la placeta del Portal.

► És a la segona meitat del S.XIX i començament del XX quan s'incrementa la construcció de ràfels amb teules i rajoles llises i pintades, ubicant-los a diferents cases de Benafigs.

► La volada sol anar en consonància amb l'alçada de l'edifici i no sol ser excessivament ampla.

► Els ràfels solen tindre una major presència a la façana principal i més reduïda a les laterals, encara que poden cobrir-la tota o allargar-se fins on arriba la vista.

► Per la decoració, predominen els llisos tant en fusta com en rajola i teula, encara que també es conserven ràfels de rajoles i teules pintades de característiques singulars.

1.5 Classes de ràfels

Hem optat per classificar-los seguint el criteri del material del que estan fets. Per tant, parlarem de ràfels de pedra i de fusta, que foren els primers, i de rajoles llises, de teules llises i de rajoles i teules pintades que s'afegiren més endavant.

1.6 Normativa

La Unesco cataloga els ràfels com béns que integren el patrimoni arquitectònic i etnològic dels pobles i àrees rurals, i considera que tota la seua diversitat és una font de riquesa de la humanitat que cal preservar.

Per sort, la sensibilitat cap a aquests temes va augmentant dia a dia. Això fa que estiguen sotmesos a una normativa específica de protecció, que no para de completar-se, i de la que en aquest treball ens limitarem a enunciar els diferents nivells en que es dona.

1.6.1 Internacional

Bàsicament el conformen les Convencions de la Unesco adoptades des de 1954, quan es reaccionà per protegir els béns culturals davant les guerres (Convenció sobre la protecció del patrimoni mundial, cultural i natural), i totes les normes de desenvolupament i posteriors.

1.6.2 Estatal

Llei 16 de 1985, de 25 de juny, del Patrimonio Histórico Español. B.O.E nº 155 i disposicions que la desenvolupen.

1.6.3 Autonòmica

Llei 4/1998 de 11 de juny, DOGV 3267 de 18 de juny, reguladora del patrimoni cultural valencià, que parla de béns mobles i immobles de valor històric, artístic, arquitectònic, etnològic... o de qualsevol altra naturalesa cultural, existents en el territori de la Comunitat Valenciana.

1.6.4 Local

Segons informació verbal facilitada per personal tècnic de l'Ajuntament, les normes subsidiàries de planejament de Benafigos contenen alguna previsió al respecte.

Nosaltres pensem que la millor norma de protecció es la difusió: allò que no es coneix no es pot estimar, ni gaudir, ni conservar.

2. ELS RÀFELS DE BENAFIGOS

Per començar recordarem que al temps en què les vies de comunicació eren camins de terra plens de clots, el transport de mercaderies esdevenia una tasca llarga i costosa i els diners escassejaven, els criteris per a buscar materials a l'hora de construir les cases eren els de proximitat, facilitat i economia per obtenir-los.

Al nostre terreny aquests requisits els reunien la pedra i la fusta. L'ús de la pedra resulta comprensible «...donada la abundància... i relativa facilitat d'extracció d'aquest material». I el de la fusta, pels nombrosos boscos existents, encara que per disposar d'ella hi havien algunes limitacions, com veurem.

2.1 RÀFELS DE PEDRA

Des de la premissa de l'abundància de la pedra, hem recorregut el poble i hem vist que no ha estat un element significativament prioritari a l'hora de fer els ràfels. N'hem identificat de dos classes: de carreus i de lloses.

2.2 RÀFELS DE FUSTA

Tot i no haver fet un inventari rigorós, de les diferents inspeccions oculars realitzades pels carrers del poble, pensem que els ràfels de fusta no predominen a Benafigos, sobretot als edificis i cases del casc antic, «que se ha mantenido con todo su encanto y valor artístico» (Cebrián 2011).

2.2.1 Elements que els componen

Són els següents:

► Taules o taulers, peces de fusta plana fetes dels cabirons (“... trossos llargs de tronc de pi, arreglats a dextral per a ser utilitzats com a bigues en la construcció”, (que es col·loquen damunt els permòdols per aguantar les teules.

► Permòdols: Son les peces que, subjectes a la paret de la façana, sobreïxen de la mateixa i sostenen l'entaulament sobre el que descansa la part volada del ràfel. Poden tindre diferents nivells, segons el nombre de peces sobreposades.

► Teules, peces aleshores artesanes, de fang cuit i de procedència àrab.

► Tisells o Tegells, troços de fusta de pi, ginebre o savina, tallada molt toscament.

2.2.2 Formes de construir-los

Combinant els elements que hem dit, quasi tots els ràfels que hem vist, en síntesi, responen a una mateixa forma constructiva, encara que admeten algunes variants.

2.2.2.1 Ràfel normal

És el més comú. Sobre un entaulat de fusta de pi, sustentat per permòdols del mateix material, es col·loquen les teules. Depenent de l'amplada del ràfel, poden tindre de 2 a 4 taulons.

2.2.2.2 Ràfel de "chaperon"

S'anomena així a un ràfel en el que les peces que sostenen els taulers no són afegides, ni estan encastades a la façana. Creiem que una variant d'aquest es el ràfel de tegells en el que les taules que fan la volada van sense suport per baix, aguantant-se amb la força de la pròpia fusta i damunt tenen directament les teules.

2.3 RÀFELS DE RAJOLES I TEULES

El darrer grup de ràfels que anem a comentar és el de rajoles i teules, que per a nosaltres és el que ha presentat més novetats.

2.3.1 Elements que els integren

Els elements que es solen utilitzar en aquestes volades de l'arquitectura rural popular ornamental són, bàsicament, la rajola i la teula, soles o combinades, llises o pintades. De les rajoles, les més emprades tenen 13x26x2 cm. de gruix i els seus costats s'anomenen "soga", "tizón", "canto" i "testa".

2.3.2 Peces llises

2.3.2.1 Rajoles llises

És poc usual la rajola llisa sola als ràfels de Benafigos. Monferrer R. insinua la possibilitat de que fóra una pràctica puntual i aliena als costums del poble portada per l'obrere; de fet la rajola a l'Aragó era també molt emprada per a fer ràfels.

Siga com siga, l'estructura del ràfel s'inicia amb una filera de rajoles que sobreïxen un poc per la part llarga; i a continuació 5 filades en la mateixa disposició però amb les peces una miqueta més volades que la primera, les teules de barba damunt i sobre elles, amb el morter necessari, descansen les teules de la coberta.

2.3.2.2 Teules llises

Sol ser aquesta una composició que es troba als extrems laterals de les teulades de moltes façanes fins i tot principals, quan no suporten l'escorrentia. Es tracta d'un ràfel molt estret però suficient, precisament perquè no correspon a la vessant de la caiguda d'aigües de la teulada.

2.3.2.3 Rajoles i teules llises

En aquest itinerari constructiu anem introduint figures cada vegada més complexes. Ara parlarem de la combinació de rajoles i teules, que també apareix al casc antic del poble, encara que la seua utilització s'incrementà poc a poc.

Els ràfels de rajoles i teules llises solen seguir composicions que es van repetint i/o incrementant el nombre d'elements que probablement va en funció de la categoria del ràfel i

de l'edifici. Com a curiositat direm que la vox populi diu que un ràfel que inclou a la seua composició tres fileres de teules, s'associa a gent adinerada o institucions religioses.

ELS RAFECES PINTATS A BENAFIGOS

Els orígens dels ràfecs pintats a Benafigos es remunten si més no a l'edat mitjana i arriben fins al primer terç del segle XX. Al poble de Benafigos trobem en algunes cases este tipus de ràfecs. Un ràfec el descriuríem com la part de la teulada que surt fora de la façana, estan construïts amb rajoles i teules que es combinen formant filades de manera que a més filades, mes ample i vistosa serà la volada.

La teulada es compon de teules carreteres i teules cobertores, la volada es completa amb rajoles o maons prims, peces rectangulars d'argila cuita d'uns 30x15cm. que combinada amb les teules de llom tancant van formant les filades del ràfec.

Ara bé ¿quin es el seu origen?. Hi ha que creu que el costum de pintar les teules i les rajoles ve d'època islàmica i potser que no vaja mal encaminat, no oblideu que la teula que nosaltres utilitzem es d'origen àrab, les restes més antigues es conserven en el Museu de Terrassa provinents de l'església de santa Maria i s'estima la seua antiguitat dels segles XI al XII. També s'han fet troballes de este teules a la Valldigna a Mallorca i la seua data es dels segles XIV-XV en els dos casos mostren inscripcions cúfiques i elements apotropaics con la ma de Fàtima. La tradició de fer aquestos ràfecs es va anar escampant fins ocupat tota la franja mediterrània des de el Rosselló fins Andalusia, passant per les Il·lès Balears penetrant cap l'Aragó, llocs de Castelló i també altres llocs de l'Atlàntic sobretot a Chuquina a Perú.

A Valencia i sobretot a la zona nostra el voladís de les teulades estava format per socarrats decorats sobre els sortien les teules. Hem anomenat la paraula socarrat que deriva de la rajola i teula pintada de l'època medieval valenciana. Amb el terme socarrat son conegudes unes plaques de fang cuit d'uns 30x40 cm que una vegada decorats es col·locaven als voladissos de les cases durant l'època medieval i segles posteriors, hi ha un tipus de socarrat que sol fer uns 35x15 cm que rep el nom de rajola de voladís que combinats amb teules presenten temes ornamentals a l'extrem més ample degueren donar origen a la tradició popular de pintar els ràfecs.

A Benafigos cal pensar que seria una practica general entre els segles XVII al XX, tot i que no vol dir això que no hi hagueren abans.

La tècnica emprada es molt diferent, igual es pintava al poble com als masos més aïllats, també hi ha cap distinció en quant a la forma i color i entre classes socials, hi ha una gran varietat de motius i colors, trobem grans edificis amb una decoració molt senzilla i cases molt humils amb una gran varietat de motius i colors, la diferencia entre classes socials es trobava al ràfec mateix i no a la seua decoració pictòrica.

2.3.3 Ràfels de rajoles i teules pintades

Ja hem comentat que una de les novetats amb la que ens hem trobat en aquesta feina de recerca ha estat el gran nombre de ràfels amb rajoles i teules pintades que hem descobert. Les seues formes, dibuixos i colors ens han sorprès molt gratament i ens ha fet preguntar-nos per què els nostres avantpassats pintaven teules i rajoles i per que ho fèiem d'aquesta manera.

Les respostes, apuntades al començament del treball, són moltes, diferents i fàcils d'entendre, si pensem en un temps mancat de seguretats i travessat de creences mítiques i fantàstiques,

en el que no estava de més buscar autoprotecció personal i familiar. Sembla que els dibuixos de les teules van per eixe camí i que les formes i grafies contenen informació interessant al respecte. De tot el que hem après donarem notícia però resultaria molt il·lustradora una interpretació més completa que escapa a les nostres possibilitats; no ens atrevim a dir massa coses senzillament perquè les desconeixem. Seria fantàstic que mitjançant un projecte de recuperació de patrimoni que s'ocupara de la neteja i consolidació de les teules pintades a benafigos, poguérem protegir-les i a la vegada conèixer els símbols i figures que contenen i com

Els motius gràfics que es veuen als ràfecs ocupen un terç de cada rajola o teula i d'aquesta es pinta la part més ampla, per aconseguir el fons blanc les teules o rajoles es submergien en una solució de calç apagada i després s'aplicaven els motius pintants d'acord amb la tècnica de pintura al fresc, però de manera molt rudimentària i perquè el grafisme quedés fixat sobre la calç s'havia de pintar amb rapidesa, els pigments utilitzats a més de la calç eren el vermell, carbó vegetal (negre) òxid de coure (verd) i una planta per obtenir el color blau.

Les imatges que es pintaven solen tenir motius geomètrics, abstractes, astrals, biomorfes (antropomorfes, zooformes i fitomorfes). Epigràfics (cronològics, antroponímics, il·legibles i ininterpretables). prendre una miqueta més la seua significació!. De tota manera anem a repassar-les.

En alguns casos sobre les teules pintades hi ha grafismes d'altres èpoques i a vegades s'ha alterat l'orde original en arreglar o refer la teulada canviant les teules de lloc i fins i tot fent desaparèixer alguna teula.

El motiu principal per excel·lència a totes les contrades es el triangle, es data la seua aparició cap al segle XVII, es pensa que es anterior, per regla general la imatge.

¿Perquè es pintaven els ràfecs? ¿Qui els pintava?. Hi ha qui opina que esta decoració es feia per fer bonic convertint la volada en un element ornamental.

Altres creuen que les teules pintades han estat conscientment o inconscientment per protegir l'edifici de forces malèfiques, es a dir tenen un efecte apotropaics es a dir un dispositiu de defensa que la superstició i les pseudociències atribueixen a fets, ritus, objectes o jaculatòries consistents en allunyar el mal. Replegant testimonis i escorcollant llibres es diu sobre els ràfecs pintats i sobretot a Culla que estes teules o rajoles les pintaven les dones i quant anaven pintant anaven remugant, resant o formulant jaculatòries, sobre tot es veu en la teula una representació dels 3 en ratlla, primer es traçava una línia vertical i deia "Dios padre" en dibuixar l'horitzontal "Dios hijo", en fer la diagonal primera "L'esperit Sant" i en fer l'altra diagonal afegia "la Virgen Maria", repetia el mateix en pintar l'altra teula o rajola una creu similar i situar els quatre punts al seu voltant o siga un punt en cada quadrant de la creu.

No sabem si el remuc era en totes les teules o tan sols en les que realment tenien una imatge concreta revestida de poders protectors. Caldria la possibilitat que hi haguera alguna relació amb la figura de "l'encomanadora", esta era una dona que segon es deia, tenia poders per encomanar a les forces superiors la protecció de persones, animals i coses especialment quan algú havia de marxar de casa, fer un viatge llarg, acudien a ella, per tal de no sofrís cap mal, se solien encomanar els joves que marxaven a fer el servei militar. Cal preguntar-nos si la decoració dels ràfecs té connotació simbòlica, alguns no volen saber per tuf que després a esoterisme, hi ha autors que accepten i defensen un simbolisme en estos elements decoratius populars, es ben cert que les societats agràries estan obsessionades per la protecció de la propietat. Qui pintava era una persona que posseïa un cert poder capaç d'atorgar al voladís traçats amb signes concrets de funció protectora i sobre la casa i els seus habitants.

Si ens fixem en les motius que decoren els ràfecs a Benafigos, trobem símbols gràfics convertits en imatges universals, els grafismes pintats tenen una gracia primitiva, arcaica, ingènua i infantil, ens recorden a pintures i petroglifs prehistòrics i també dibuixos de xiquets.

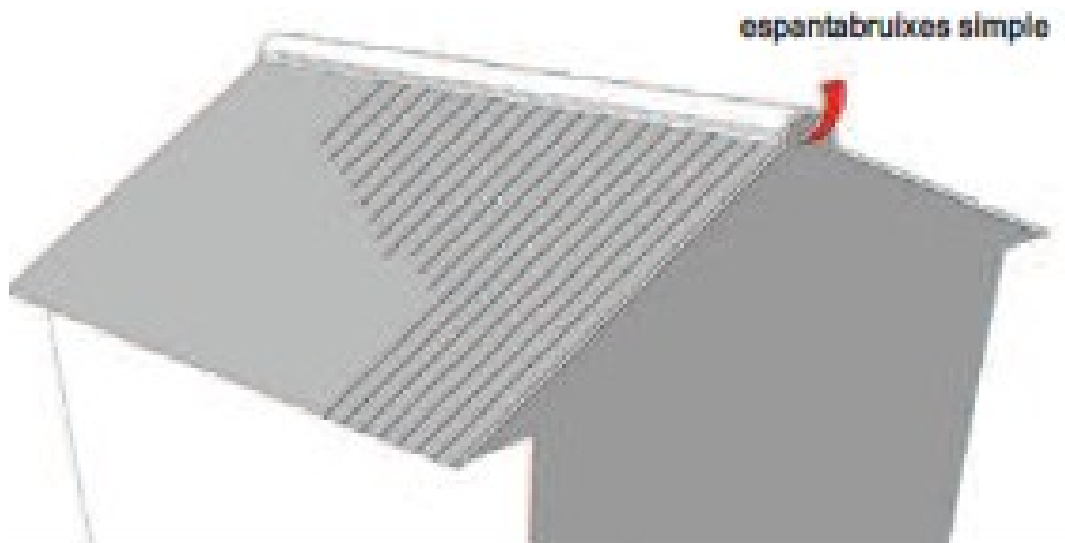
No es el moment ni lloc de discutir als antropòlegs i psicòlegs si les imatges venen d'un lloc més enllà de la raó o d'un "inconscient col·lectiu". Jo crec que darrere d'estes representacions juga tot un nucli d'idees fixades i estabilitzades, idees que degueren representar un important paper cultural.

Diversos significats protectors

A la població de Benafigos, trobem tan sols dues modalitats visibles d'elements protectors o exorcitzadors pel que fa al món de la construcció; d'una banda, a sobre de les cobertes —a la carenada o cavalló— l'anomenat **espantabruixes**, format per un tros de teula tallada en sentit transversal, es a dir deixant una peça corbada apuntant cap al cel que se situa al final del cavalló com a remat punxegut, i que faria el paper de protector o de defensa de la casa..D'altra banda, hi ha el **dibuix de triangles o dent de llop** a sota de les volades de la coberta, amb les rajoles i les teules pintades, bé amb el triangle d'origen l'interior, bé amb blanc fent el triangle pintat en reserva, per fora d'aquest; i, en qualsevol cas, sempre és pintada només la meitat de la peça que és la que quedarà a vistes.

L'espantabruixes

És un tros de teula retallat transversalment restant una peça corbada la qual podrà posar-se en la coberta de diverses maneres i amb un variat nombre d'elements. El més elemental és el d'una sola peça i sempre en direcció al cel. Altres combinacions seran de dos, tres, quatre, i cinc. També podem considerar, dins del camp dels espantabruixes (en altres llocs així és considerada), la col·locació de diferents elements al damunt de les xemeneies amb forma punxeguda (pedres de punta, etc.), així com cànters o canterelles, com a Benafigos, tant en els funerals com en la carena de les cobertes

Rajoles i teules pintades: «dent de llop»

Des de temps antics el triangle ha estat carregat de simbolisme i relacionat amb rituals màgics, ha estat el símbol de la llum i el foc, amb el vèrtex cap amunt representa el foc i el sexe masculí, amb el vèrtex cap avall l'aigua i el sexe femení, també es el símbol de la divinitat i en el cristianisme representa a la Trinitat.

Però ¿representen tot i això els triangles pintats als ràfecs?. Cadascú que pensi el que vullgue, als ràfecs no apareix mai un triangle sol, hi ha una successió de triangles ocupant totes les teules i rajoles, es a dir que la seqüència de triangles passa a representar una línia trencada en serra que des de molt antic se li atribueix un caràcter protector i que es coneix amb el nom

de “dents de llop”, el triangle com a tal perd el seu significat. El simbolisme de llop entranya dos aspectes un ferotge i satànic i un altre benèfic, respecte a este últim cal dir que per als grecs el llop era símbol de vigilància perquè veu en la foscor de la nit i també perquè representa l'estel Sirius que es el guardià de l'Ossa Major, dues paraules per no oblidar: vigilància i guardià en altres societats com la romana tenen molt present el llop com a símbol de la fecunditat i de vigilància i guarda conceptes primordials per una societat agrària com la nostra. La millor manera de representar un llop que planta cara al mal es mostrant les seues dents.

En els ràfels de rajoles i teules pintades el motiu més repetit és el triangle roig sobre fons blanc anomenat «dent de llop». Aquesta decoració es feia a peu d'obra, submergint en calç el tros de teula o rajola que s'havia de quedar a la vista i després es pintava el triangle.

Segons expliquen els entesos la figura representa una prevenció contra els llamps, i recorda les destrals neolítiques o pedres de llamp, o els espantabruixes que es posaven sobre les teulades per protegir-les d'aquests fenòmens meteorològics de vegades tan destructius. I no cal estranyar-nos: Fins fa ben poc el ritus de la solispassa o el que encara es conserva de penjar al balcó un ramet de romaní o la palma beneïda el Diumenge de Rams, representen el mateix, una demanda de protecció contra els infortunis, a l'igual que al campanar totes les campanes per la part de fora porten una creu.

Aquesta mena de dibuix s'ha aplicat tant a rajoles com a teules, soles o fent combinacions.

Solen ocupar la part extrema de la teulada, Són les composicions més nombroses i van combinades formant conjunts de dos a sis nivells, alternant rajola i teula. Els de tres nivells son els més comuns.

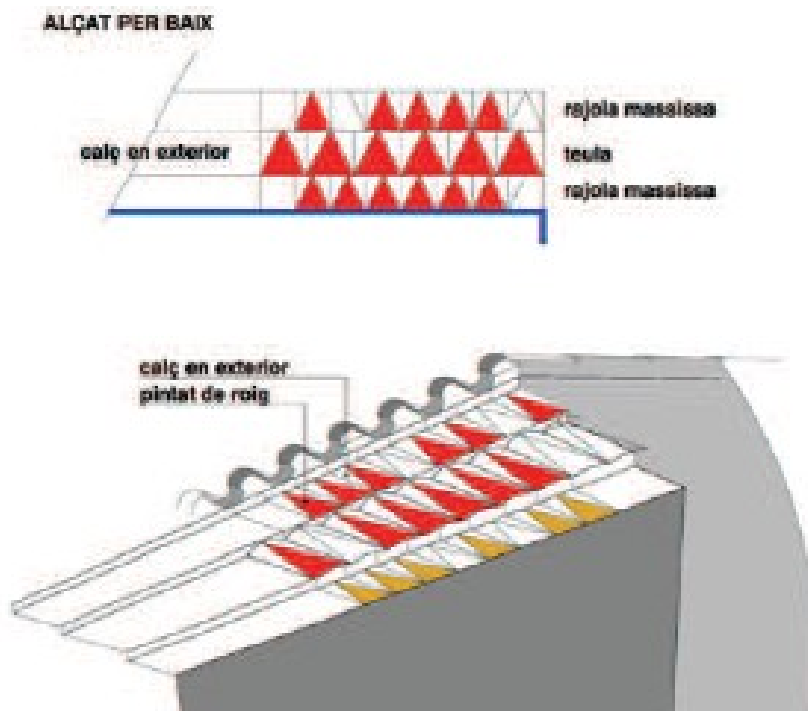
D'aquest model inicial hem trobat variants:

Rajola blanca sobre la que va un triangle tot pintat en roig que combina amb un triangle que sols te pintat el perímetre.

2.3.3.2 Rajoles i teules amb dibuixos sobre el triangle

Una nova modalitat és la de rajoles i teules amb el triangle “dent de llop” en roig pintat amb diferents dibuixos. És el cas del ràfel del que apareix un fragment fotografiat a continuació, que està molt ben conservat i presenta un seguit de símbols tots diferents a les teules i a les rajoles.

L'amplada total vindrà a tindre una quarantena de peces per fila.

A l'hora de dir què és el que representen cadascuna de les figures s'ens fa difícil opinar moltes coses al respecte; des de el símbol de l'obrer; el símbol de Jesucrist, (simbologia religiosa); figures humanes (s. antropomòfica); una branqueta amb dues fulles (s. fitomòrfica), i així fins al final.

Els diferents manuals a l'ús que hem consultat reproduïxen molts signes d'aquests, dels que fan les més diverses i de vegades pintoresques interpretacions. Alguns fins i tot admeten que poden ser traces que sobre la marxa se li acudien a l'obrer que estava treballant, sense més .

2.3.3.3 Rajoles i teules amb «dent de llop» en blaus

És una variant de l'anterior, que introdueix el blau a la pintura de les teules i rajoles. Aquest color s'ha gastat molt de temps per a pintar els llindars de portes i finestres, perquè es deia que la planta de la que s'extrau, la «isatis tintoria», té la propietat d'espantar els insectes. Per alguna façana del poble encara asoma el blau resistint-ser a desaparèixer sota la capa de pintura sobreposada.

2.3.3.4 Altres grafies

A més de les combinacions descrites tenim ràfols amb més colors i altres elements decoratius: apareix una nova tonalitat de color més propera als ocres o marrons.

2.3.3.5 Ràfel amb inscripció cronològica

Una modalitat diferent la representen els ràfols amb inscripcions cronològiques que aporten dates sobre la construcció.

En tenim una mostra a les Cases que estan en front del dipòsit d'aigua: fixant-nos bé vorem a la filera del mig de les rajoles del ràfel que algú (els obrers?, l'amo?) va deixar escrit Juan Gual Escrig, així com data en que es va fer la teulada. I és que "En ocasiones inscripciones y dibujos recorren el alero formando un discurso continuo" (Martinez Glera, 2011).

2.3.3.6 Els ràfols dels masos

Ens queda per presentar el darrer grup de ràfels de teules i rajoles del treball. Es tracta d'un seguit de ràfels molt peculiars i incatalogables que els tenim a alguns carrers de benafigos carrer de Soldevila, al carrel del raval i altres cases avui desaparegudes.

El ben cert és que possiblement per construir els ràfels d'aquestes cases devien aprofitar totes les restes ceràmiques de la teuleria, i/o les feren aposta, conformant un conjunt curiós,

3. CONCLUSIONS

Començarem la investigació intuïnt una miqueta el resultat però com passa sovint, a mesura que hem anat avançant ens hem trobat notícies i fets d'interès, desconeguts fins aleshores per a nosaltres. Això li ha donat a la feina un atractiu especial, que ens ha empentat a seguir indagant i a completar l'objecte de la recerca, referida com hem dit, als ràfels de Benafigos. Del treball realitzat destaquem:

1) Que els ràfels de rajoles són els més repetits i valorats a l'hora d'atribuir categoria social a un habitatge. Els de pedra, llevant els de carreus, generalment van associats a espais de menor rellevància, com ara laterals de teulades o façanes, i son quasi inexistent els de fusta.

2) No pensàvem trobar modalitats de ràfels, ni variació entre ells, especialment dels de rajoles i teules pintades.

3) Desconeixíem per complet que els ràfels estaren tan carregats de sentit. La construcció dels ràfels combinant materials colors i dibuixos ens ha semblat una manera imaginativa de buscar protecció, que respon a un moment en el que manca seguretat.

4) El paradigma vital dels homes i dones d'avui en dia ha canviat; repetir ara els ràfels mimèticament o de forma imperativa no tindria el mateix sentit d'aleshores, quan forma i funció anaven de la mà. Però tampoc cal abandonar-los, especialment quan et donen notícia de la vida de la gent que habità aquestes terres abans que nosaltres i que ens han deixat testimonis tan bonics, en els que encara alenen records que el temps no ha arribat a esborrar: cases, carrers i carrerons custodiats pels seus habitants legítimament orgullosos del seu passat. Manifestem la nostra gratitud a les persones que, amb l'interès que desperten les coses estimades, ens han ajudat a obtindre dades per a compondre el treball i millorar el coneixement de la nostra història.

Què hi queda a Benafigos?

Malgrat l'estat de renovació i substitució urbana que ha sofert la localitat de Benafigos en els darrers vint anys i, fonamentalment, en la substitució i impermeabilització de cobertes així com en la reforma de les façanes, hi resten encara alguns elements emprats en la construcció, almenys en aquells edificis que no s'han renovat en aquests anys, encara que cal dir que alguna construcció reformada ha mantingut algun element constructiu sense ser-ne conscient els propietaris del significat protector d'aquests, tal vegada per considerar-los com un element decoratiu. A Benafigos, hi ha encara un xicotet repertori d'elements ceràmics que destaquen per sobre de les cobertes i per sota dels ràfecs; són els pocs atifells exorcitzadors visibles en la localitat i repartits per tot el nucli urbà. S'ha de dir que no disposen de cap tipus de protecció en les ordenances municipals sobre construcció. Més encara, resta evident que és molt poc el temps que els hi queda de vida, si no es posa remei, en cas de no conferir-los cap tipus de protecció, com podria ser el que fa referència als panells ceràmics anterior al any 1945, o bé amb les ordenances municipals. Llei 5/2007 de 9 de febrer, de modificació de la Llei 4/1998 del Patrimoni Cultural Valencià.

Els ràfecs pintats amb els triangles a sota –les característiques dents de llop– van desapareixent; primer, sota una mà de calç i, després, reformant la coberta. Només resten volades completes, amb tota la ceràmica pintada i vista, En altres edificacions, de segur que si rascàrem la pintura del ràfec, trobaríem a sota més rajoles pintades, tal vegada amb altres

dibuixos i grafismes, El color més emprat és el roig sobre la ceràmica o en blanc, en reserva, pintant l'exterior del triangle.

FOTOGRAFIES

Bibliografia

- Badia, J. 1993, Els ràfecs de teulada decorats, Revista de Palafrugell, febrer 1993 pp. 10 i ss.
- Beltrán Tena, M.A. 2000, Arquitectura en piedra seca en el Maestrazgo Temas de antropología Aragonesa nº 10, Majoirt. Fdo. El Católico nº 81. Zaragoza.
- Cebrián Gimeno, R. 2011, La arquitectura de la piedra seca. Ed. Carena Valencia.
- Coll Conesa, J 1983, Las tejas pintadas en el valle de Soller i Fornalutx, Separata actas IV Congreso Nacional de Artes y Costumbres Populares, Inst. Fdo. El Católico pp. 73-78 Zaragoza.
- Coll Conesa, J. 1987, Sobre teules pintades, en Estudis Baleàrics 24 pp. 11-30 tradicional.
- Coll Conesa, J. 2000, Les volades ceràmiques pintades ornamentals al País Valencià. Aproximació al cas de Castelló. En Scripta in Honorem Enrique A. Llobregat Conesa. Diputació de València, pp. 423-451.
- Coll Conesa, J. 2009, La ceràmica valenciana: apuntes para una síntesis. Asociación valenciana de ceràmica. Manises.
- Coll Conesa, J. «La cerámica de los siglos XVI y XVII (1500-1700)». Historia de la Cerámica Valenciana. AVEC, Asociación Valenciana de Cerámica. Consultado internet el 11-03-2012.
- Deloncle, J. 1985, L'art popular de les teules decorades a Catalunya occidental als segles XVII, XVIII i XIX en Expo Castellet 85 Diari temporari de la casa pairal, Museu Català Les Arts i Tradicions populars, Perpinyà.
- Espinàs, J. M. 1992, A peu per l'alt Maestrat. 6ª ed. Edicions La Campana, Barcelona.
- Fatás, G. i Borrás, G.M. 2002, Diccionario de términos de arte y elementos de arqueología heráldica y numismática, 4ª ed. Alianza editorial, Madrid.
- Feduchi, L. 1976, Itineraris d'arquitectura popular espanyola. Els antics regnes de les quatre barres. Blume. Barcelona.

- Feliu Franch, J. Apuntes bàsics para la gesti3n cultural del patrimonio. Curso 2011-2012 UJI Majors.
- Flores C. 1973, Arquitectura popular espanyola, Tom IV, Ed. Aguilar, Madrid.
- Font, F. i Hidalgo, P. 2009, Arquitectures de tapia, Col.legi Oficial d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Castell3. Castell3.
- Fullana, M. 1984, Diccionari de les arts i dels oficis de la construcci3, ed. Moll, Mallorca.
- González Martí, M. 1952, Cerámica del levante español, siglos medievales, III. Azulejos, "socarrats" y retablos, Ed. Labor, S.A. Barcelona.
- Jarque, F. 2001, L'home i la pedra. Catàleg exposici3 Generalitat Valenciana. Universitat de València. València.
- Martinez Glera, E. et al, 2011, Tejas que hablan. Ed. Museo Hst3rico Arqueol3gico Najerillense, Logroño.
- Meseguer Folch, V. Arquitectura popular en pedra en sec, en: Paisajes, pueblos i gente del Maestrat. Colecci3 d'Irta a Montsià, Ed. Antinea, Vinar3s.
- Mira, J. F. 1983, Temes d'etnografia valenciana, vol.1 Instituci3 Alfons el Magnànim, Diputaci3 de València. València.
- Miralles, F. et al 2008, Els hòmens i les pedres. Ajuntament de Vilafranca, Vilafranca.
- Monferrer Guardiola, J. 1997, Vilafranca: evoluci3 urbana d'un poble industrial. Ecomuseu dels Ports i el Maestrat, València.
- Monferrer Guardiola, R. 1986, El Temple Parroquial de Vilafranca. Societat Castellonenca de Cultura, Art i hist3ria XXI, Castell3.
- Monfort, J, 2009, Els serradors. Programa de Festes Populars, pp. 147-159. Ajuntament de Vilafranca.
- Monfort Tena, A. 1999, Historia de la Real Villa de Vilafranca del Cid, Magífic Ajuntament de Vilafranca, Vilafranca.
- Olucha Montins, F. 2010, «Dades per a la hist3ria de l'art dels Ports de Morella i el Maestrat. (Segles XIV-XIX)». Boletín Sociedad Castellonense Cultura, LXXXVI, pp. 389-433.
- Paniagua, J. R. 1990, Vocabulario básico de arquitectura, 6ena ed, Cuadernos Arte Cátedra, Madrid.
- Pevsner, N. 1980, Diccionario de Arquitectura, Alianza Editorial, Madrid.
- Querol, E, coord, 1995 Grup d'estudis dels Ports La comarca dels Ports. Publicacions de l'Abadia de Monserrat.
- Rosell3, G. i Monserrat, P. 2007, Les teules del claustre, Fundaci3 Antic Convent dels Franciscans de Lluchmajor, Balears.
- Rodríguez Culebras R. 1973, «Para el estudio de la arquitectura medie-val castellanense». Rev. Universidad Complutense, XXII, pp. 189-203.
- Ruiz Argüello, S. 2002, <http://www.ajuntamentdevilafranca.es/iglesia/index.htm>
- Seijo Alonso, F.G. 1979, Arquitectura rústica en la Regi3n Valenciana, Ed. Seij3, Alicante
- Suarez A i Vidal M 1987, Historia Universal del arte El S XX, Tomo 9 E.Planeta, Barcelona.
- Tramoyeres Blasco L. «La m3s antigua pintura existente en el Maestrazgo de Morella». AAV, 1915, I, p. 43 ss.